

वेदान्तसम्मतं वायुपञ्चकं निरूपयत(5Marks)

श्रीसदानन्दयोगीन्द्रसरस्वतीप्रणीतः 'वेदान्तसारः' एकः प्रकरणग्रन्थः। अस्मिन् ग्रन्थे वायुपञ्चकं

आलोचितम्। "वायवः-प्राण-अपान-व्यान-उदान-समानः"। प्राणादयः पञ्चवायवः। ते च प्राणापान-व्यानोदानसमानसंज्ञकाः सन्ति।

अधुना मया वेदान्तसारसम्मतं वायुपञ्चकं लिख्यते।

क) प्राणः-"प्राण नाम प्राग् गमनवान् नासाग्रस्थानवर्ती॥" प्राणो नाम वायुः ऊर्ध्वगमनशीलः नासाग्रस्थायी च भवति। यद्यपि हृदयस्थानीयः प्राणः तथापि नासाग्रे प्रत्यङ्करूपेण उपलभ्यते, इति नासाग्रस्थायी।

ख) अपानः-"अपान नाम-अवाग् गमनवान् पायु-आदिस्थानवर्ती॥" अपानो नाम अधोगमनशीलः पायादि-स्थानपर्यन्तं भ्रमति इति अपानः।

ग) व्यानः-"व्यानः नाम विश्वग् गमनवान् अखिलशरीरवर्ती॥" व्यानो नाम विश्वग् गमनशीलः सर्वनाडीभ्रमनशीलः वा अखिलशरीरस्थायी वायुः।

घ) उदानः-"उदानः नाम कर्णस्थानीयः ऊर्ध्वगमनवान् उङ्क्रमणवायुः॥" उदानो नाम ऊर्ध्वदेशम् उङ्क्रमणशीलः कर्णस्थायी वायुः।

ङ) समानः-"समानः नाम शरीर मध्यगत-अशित-पीत-अन्नादि समीकरणकरः॥"

समानो नाम शरीरमध्यगतान्नरसादिनेता वायुः। अशितादेः सम नयनां समानः। 'समीकरणं तु परिपाक-करणं रस-रूधिर-शुक्र-पूरीषादिकरणम् इति तावत्।'

सांख्यमतानुयायिनः क्रियाभेदेन अन्ये पञ्चवायवः स्वीकुर्वन्ति। यथोक्तम्-

"उद्गारे नाग आख्यातः, कूर्म उन्मीलने स्मृतः। कृकरः श्फुङ्करो ज्ञेयो, देवदत्तो विजृम्भणो॥

न जहाति मृतं चापि, सर्वव्यापी धनञ्जयः॥" अर्थात्

नाग-कूर्म-कृकर-देवदत्त-धनञ्जयाख्याः पञ्चवायवः भवन्ति। तत्र नागः उङ्गिरणकरः कूर्म उन्मीलनकरः, कृकरः श्फुङ्करो, देवदत्तः जृम्भणकरः, धनञ्जयः पोषणकरः॥

एतेषां नागादीनां प्राणादिष्वेव अन्तर्भावः स्वीकुर्वन्ति वेदान्तिनः। अतः वायवस्तु

प्राणादिकाः पञ्चैव। इमाः पञ्चवायवः रजः प्रधानेभ्यः अपक्षीकृतपञ्चभूतेभ्यः

मिलितेभ्यः अंशेभ्यः समुद्भवन्ति। कर्मेन्द्रियसहितं तं प्राणादिपञ्चकं प्राणमयकोशः

इत्युच्यते। एतच्च क्रियात्मकमित्यस्य रजोगुणांशकार्यत्वम्।